

О. О. КРИЖАНІВСЬКА (Київ)

Історія масонства в дисертаційних працях слухачів Київської духовної академії (кінець XIX — початок XX ст.)

Масонство неохоче скидає з себе звичну тогу таємничості, його історія оповита легендами й напівлегендами. Згідно з однією з них воно сягає своїм корінням ще доби єврейського царя Соломона (архітектор зведеного Соломоном храму в Єрусалимі поділив робітників на три категорії, запровадивши для кожної з них особливі розпізнавальні слова й символи — предтечі ступенів масонства та його символічної мови); інша легенда пов'язує масонство з містиком халдеїв, традиціями учнівства в індійських та єгипетських храмах¹. Проте найвірогідніше, що воно зародилося в середньовіччі, сповненому різноманітних корпоративних організацій (цехи, братства тощо), яким був притаманний також церковно-релігійний характер. Праобразом пізніших масонських лож, мабуть, послужили середньовічні ложі-гільдії вільних каменярів, які тримали в таємниці своє будівельне ремесло (етимологію слова «масон» виводять від слів «муляр», «будівельник»). Ложі майстрів-будівельників діяли — і підтримували між собою контакти — в XII—XIII ст. у Відні, Страсбурзі, Берні. Висловлюється також думка, що масонство на своєму доісторичному етапі могло існувати як один з орденів католицької церкви².

Історичний етап у розвитку масонства розпочався 24 червня 1717 р., коли в Лондоні було створено Велику ложу Англії та обрано її Великого майстра. Відтоді «королівське ремесло» (так називають масони свою діяльність) дістало в Європі неабиякого поширення. Так, в Англії в 1733 р. налічувалося 126 лож, а у Франції їх кількість зросла впродовж 1766—1789 рр. з 198 до 629³. У Польщі перші масонські ложі з'явилися при королі Августі III (1735—1763), до них входили іноземці та молоді представники магнатських родин — Мнішків, Потоцьких, Огінських, Вільєгорських тощо. Тоді ж кілька лож було засновано на Волині⁴. В 1730—1770 рр. з'явилися перші ложі в Росії, де масонство стало однією з форм незалежної від уряду опозиційної дворянської громадськості. У 1910 р. у світі вже існувало 26856 масонських лож, членами яких було майже 1745 тис. осіб⁵.

Світоглядна система масонів — складне й суперечливе релігійно-етичне явище. Вона включила в себе і раціоналістичну філософію (так звана «англійська система»), і містичне розенкрейцерство ("система ордена золото-рожевого хреста"). До того ж, у масонстві склалося кілька напрямків. Проте домінувало в ньому, навіть у «філософствуючому», містичне світосприйняття. Взагалі, струнка філософська лінія в масонській ідеології відсутня. Частина масонів горнулася до християнської етики, інші вважали, що масонство — це і є справжнє християнство, треті (представники містичного напрямку) воліли будувати «невидимий Храм» у душі кожної людини, четверті не мислили оновлення особистості — декларованої основної мети масонського руху — без допомоги з боку релігії, п'яті не приховували свого переконання, що будь-яка релігія суперечить демократичним ідеалам масонства.

Якщо в світанкову добу своєї історії масонство становило певну сукупність професійних (згодом також релігійно-етичних і суспільних) понять, то поступово воно стало лише найзагальнішою формою, наповненою різним

змістом. Зміст масонства визначався передусім характером суспільства, в якому воно пустило своє коріння. Так, німецьке масонство намагалося досягнути людську природу, щоб внутрішньо перебудувати людину, виховати її в дусі вимогливості до себе та оточуючих, вважаючи це неодмінною умовою оновлення суспільства на засадах загального братерства. Французькі масони ставили перед собою таку ж високу мету, однак реалістичніше оцінювали людську природу — поділяли людей на друзів і ворогів, всупереч класичному масонському «символу віри»: всі люди — брати. Щодо американських масонів, то вони виявляли байдужість до «філософії масонства».

Наявність у масонстві ідеологічних розбіжностей, строга конспірація діяльності масонських лож XVIII — початку XX ст. у Російській державі (російські і, тим паче, українські масони не залишили про себе майже ніяких письмових свідчень) спричинили поляризовану оцінку цього релігійного та громадсько-політичного явища в працях сучасних дослідників. Одні автори (наприклад, Людвік Хасс)⁶ вбачають у масонстві своєрідну релігію, заперечують його політичний характер, інші ж (Соловйов О. Ф., Старцев В. І., Аврех А. Я.⁷), навпаки, вважають справжнім масонством у Росії початку XX ст. лише «політичне масонство», хоч при цьому діаметрально розходяться в своїй оцінці результатів діяльності масонів-політиків. В історичній публіцистиці часом робляться спроби відродити популярну на початку XX ст. в Росії концепцію чорносотенців про домагання масонами «світового панування», яка здається щонайменше спірною.

Думається, нині немає ніяких підстав для того, щоб заперечувати участь масонів Росії та України в громадсько-політичних рухах, адже, як свідчать факти, навіть члени містичних і спірітуалістичних масонських лож напередодні першої світової війни не стояли осторонь політичного життя. Так, член такої ложі, організованої в Києві, повідомляв у січні 1913 р., що на її засіданні слухалося питання «про ускладнення з Німеччиною та про Адіарський процес»⁸. Питання лише в тому, наскільки дієвою виявилася політика масонів. Однак було б помилкою ігнорувати інші сторони їх діяльності, передусім в релігійно-етичній площині. Лише комплексний підхід до вивчення теоретичних і практичних зусиль масонів стосовно «оновлення суспільства» спроможний адекватно пояснити характер масонства⁹.

Релігійно-етичний аспект російського й українського масонства дістав відображення в дисертаційних працях слухачів Київської духовної академії¹⁰ кінця XIX — початку XX ст. У них історія масонства розглядається через призму панівних у тогочасному суспільстві православних ідей, тобто пов'язується з духовним життям суспільства. Такий підхід до проблеми допомагає краще з'ясувати причини появи в Російській державі у XVIII — першій чверті XIX ст. «королівського ремесла», захоплення ним багатьох представників духовної еліти.

Досліджуючи російське масонство, Г. Протопопов, П. Мелікін¹², Васильєв¹³ намагалися пов'язати його з кардинальними змінами в громадсько-політичній думці петровської Росії. Так, П. Мелікін вважав, що доба Петра I в російській історії виявилася сприятливою для поширення в державі західноєвропейських ідей, у тому числі масонських. Ліквідувавши патріархат і очоливши православну церкву, Петро I спробував замінити самодержавство європейським абсолютизмом і широко відкрив двері для проникнення європейської культури в Росію. Православна церква втратила на певний час роль духовного провідника нації, цим не забарилося скористатися масонство. На думку дослідника, представники духовної еліти бачили в масонських ложах можливість задовольнити свої моральні запити, виховати в собі почуття істини, справедливості, миру, любові, добра, братерства й рівності.

П. Мелікін констатував зв'язок, навіть злиття містико-теософських систем з масонством, зазначивши при цьому, що в Західній Європі наприкінці XVII ст. з'явилися водночас енциклопедизм і містико-масонський рух, які мали спільну мету, проте обрали для її досягнення протилежні засоби. На його думку, «російські люди елизаветинської доби ставали масонами через

те, через що вони ставали й вольтер'янцями, адже тогочасне масонство було таким самим метеоритом, що й так зване вольтер'янство». Масони в самодержавній Росії не могли розраховувати на толерантне ставлення до них з боку владних структур і церкви, тому мусили покладатися на власні сили, скориставшись зменшенням церковного впливу в суспільстві. Саме бездіяльність і безпорадність Російської православної церкви уможливили, на думку П. Мелікіна, триумфальну ходу масонства в Росії XVII ст.: «Наші богослови займалися вирішенням здебільшого пустих і дріб'язкових питань. Нежиттєво-сіра, мертво-схоластична богословська наука XVIII ст. не могла викликати любові до себе у своїх учнів, а тогочасна духовна освіта не містила в собі жодного загальнолюдського елементу». Дослідник слушно підкреслив ту важливу обставину, що російське масонство XVIII ст. певною мірою перебрало на себе функцію церкви по охороні православної релігії, адже воно «прагнуло задовольнити пробуджений у вищих копах суспільства світовий релігійно-моральний інстинкт і цим вберегти ці маси російського суспільства від інших віросповідань і товариств». Діяльність російських масонів XVIII ст., як зазначив Гі. Мелікін, послужила стимулом для самовдосконалення православної церкви, сприяла покращенню релігійно-етичних норм у суспільстві, про що російська церковно-історична наука не повинна забувати. Разом з тим, появу масонства в Росії дослідник вважав **своєрідним церковним розколом.**

Хоч не з усіма висновками П. Мелікіна можна погодитись⁴, його дисертаційна праця, безперечно, становить певний інтерес для дослідника історії масонського руху в Росії, світоглядних позицій російських масонів, їх відносин з православною церквою та громадсько-політичними організаціями.

Васильєв, на відміну від П. Мелікіна, вважав масонство стороннім тілом у Російській державі; воно, мовляв, було привнесене в російське суспільне життя іззовні, хоч не мало для свого поширення там ні історичних причин, ні історичного ґрунту. В його розумінні, масонські впливи йшли в Росію з Німеччини, з якою петербурзькі та московські масони підтримували постійний зв'язок (при цьому автор не заперечував факт тісних стосунків російських масонів також з шведськими та французькими ложами). Разом з тим, Васильєв зазначав, що масонство, незважаючи на своє іноземне походження, «знайшло в Росії чимало послідовників, палких і безкорисливих, воно увійшло в російське життя, злилося з багатьма активними членами російського суспільства так, що його вплив був помітний не лише на теоретичному напрямку російської релігійної думки, а й на всьому суспільному житті і діяльності більшості тогочасних росіян». Суперечливість таких поглядів дослідника на російське масонство очевидна.

Як і П. Мелікін, Васильєв вважав, що масонство набуло в Російській державі місцевого колориту — і в своїй містиці, і в складі лож. Містицизм масонів він трактував досить своєрідно, зближуючи його з містиком християнства: «Справжній містицизм є найчистіша сутність християнства... яке заперечує будь-який фанатизм ... і, таким чином, є релігією небес на землі, релігією вічною». На його думку, поява масонства була наслідком «неприродності суспільного устрою життя в Росії». Своєю етикою воно відповідало християнським нормам, однак відрізнялося від християнства **своєю організацією.**

Васильєв вважав Росію невідповідною до тривалого існування масонського містицизму — насамперед, через розпливчастість масонських ідей, а також через неминучі зміни в духовних запитах суспільства не на користь цих ідей. Масонство мало видихнутися в цій країні і облишити її.

У своїй науковій розвідці Васильєв широко використав матеріали російської періодики другої половини XIX ст. — свідчення неабиякої популярності «масонського питання на сторінках «Сионського вестника», «Русского вестника», «Русского архива», «Радуги» та інших тогочасних **періодичних видань.**

Досліджуючи історію містичних сект у Росії, певну увагу російському масонству приділив також Г. Протопопов. Він вважав масонство однією з

численних містичних сект. На його погляд, ґрунт для дружніх сходів масонства був підготовлений у Росії ще в другій половині XVI ст.: «Свідомість росіянина випробовувалась різноманітними церковними смутами, життєвими негараздами і була налаштована до містицизму Ніконовської реформою, коли до церковних смут долучилися проблеми суспільно-сімейного життя консервативного й непіддатливого росіянина». У цьому твердженні автора, безперечно, є сенс, адже церковний розкол примусив багатьох шукати інше джерело духовної наснаги. У XVII ст. масонство могло вживитися такими близькими йому по духу ідеями — містичними, філантропічними тощо. Особливо вплинуло на нього розенкрейцерство¹⁵, що його Г. Протопопов вважав однією з містичних сект поряд з меннонітами (різновид анабаптизму), баптистами та квакерами. Розенкрейцери вабили багатьох заняттям алхімією та кабалістичною фантазмагорією. Наприкінці XVIII ст. масонство в Росії поширилося переважно у формі саме розенкрейцерства. Найімовірніше, потяг російських інтелектуалів саме до розенкрейцерства значною мірою пояснювався можливістю, яку воно надавало, працювати в більш високих ступенях (шведсько-берлінська та англійська системи масонства такою мірою не задовольняли честолюбців).

Г. Протопопов світоглядним аспектам діяльності масонства увагу майже не приділяв, він більше цікавився статистикою масонських сект у Росії.

Глибший аналіз ідейного надбання масонських лож другої половини XVIII ст. здійснив М. Чумаєвський¹⁶. Цей дослідник зосередив свою увагу на з'ясуванні витоків масонського руху, співвідношення місцевих і привнесених елементів у російському масонстві, перспектив масонської діяльності в Росії.

М. Чумаєвський намагався пов'язати проникнення в Росію західних вільнодумних ідей (вони дістали особливого поширення в літературі) з громадсько-політичними рухами, зокрема з масонством. На його думку, «саме вольтер'янство викликало і в Західній Європі, і в Росії суспільну реакцію, очолену масонами». З цим твердженням важко погодитись, адже масонство було неоднорідним, неоднаковою була його участь у суспільному житті різних країн.

М. Чумаєвський виділив кілька типів російського вільнодумства: «державинський», в якому, на його думку, були відсутні чіткі переконання, панували інертність і кон'юнктуризм, пасивність мислення, притаманна інтелектуальному розвитку Росії: релігійний, в якому теоретичний момент виступав виразніше; «філософський» — дуже поверхове вільнодумство, наявне переважно у світській літературі катерининської доби. Найповажнішим, на думку дослідника, було релігійне вільнодумство, сформоване під впливом філософії Вольтера, Гельвеція, Маблі, Руссо. У зв'язку з цим слід зазначити, що на перших порах вольтер'янство не грішило атеїзмом, антирелігійним воно стало пізніше¹⁷.

Ймовірно, основна складність дослідження світоглядних позицій масонства полягає в тому, що, як зазначив М. Чумаєвський, «слабка, пригнічена чуттєвістю думка масона, кидаючись від містики до матеріалізму і не розмежовуючи ці галузі, часто вип'ячувала одну в ущерб іншій, легко кидалася з однієї крайності в іншу: в пантеїзмі, на шкоду матеріалізму, возвеличувала ідею духа, в матеріалізмі — навпаки».

Можна, звичайно, припустити, що вплив західної вільнодумної літератури (лише російськомовних перекладів Вольтера налічувалось 60) так вплинув на інтелектуальні кола Росії, що вони впали у віротерпимість, навіть стали байдужими до релігії, надавши перевагу масонству. Проте думається, що тут, очевидно, дався взнаки інтелектуальний голод, потреба суспільства в нових ідеях, яку масонство певною мірою і задовольнило. Адже воно базувалося на високих релігійно-етичних засадах — ідеї згуртування всіх людей у колектив братів-одномудців задля самовдосконалення, пізнання таємниць навколишнього світу, абсолютної істини (ця ідея кожному здавалася привабливою, але не кожен розумів її утопічний характер). Якщо для масона-європейця життєві інтереси виходили за вузькі рамки світоглядної системи лож, то в Росії у масонстві бачили реалізацію основних

національних завдань, саме через ложі російські масони сподівалися просвітити країну.

Я. Гадзинський присвятив свою дисертаційну працю аналізу поглядів на релігію та суспільство Жозефа де Местра¹⁸, його ставлення до масонства, ілюмінатства, мартінізма. Дослідник вивчив біографію де Местра (1754—1821), з'ясував, що він — виходець з лангедокського графського роду (його батько був головою савойського сенату), виховувався єзуїтами, закінчив Туринський університет, упродовж 1802—1817 рр. був титулярним посланником від сардинського короля при імператорському дворі в Петербурзі. Проблема «Жозеф де Местр і масонство» виявилася дуже складною, бо граф був водночас і представником латинського католицизму, і гностиком, і християнським Теософом (поєднував містику, теологію й філософію), і творцем містичної історіософії, був близьким до масонства, учнем Сен-Мартена, одним словом — людиною витонченої культури й непевних світоглядних позицій. Де Местр розробляв план підпорядкування масонства католицькій церкві з допомогою встановлення для нього трьох ступенів діяльності: філантропічну, сприяння об'єднанню християнського світу під егідою католицької церкви, служіння добру.

Я. Гадзинський зазначив, що де Местр зумів увійти в довіру до імператора Олександра I та представників знатних родів у Росії, викликати в них толерантне ставлення до католицизму й єзуїтів, причому робив це тонко, лише словом і пером. Неодмінною умовою членства в масонській ложі він вважав віру в Ісуса Христа.

Отже, через біографію такої непересічної особи, як Жозеф де Местр, Я. Гадзинський спробував простежити зміни в суспільній свідомості Росії початку XIX ст., суперечливість тогочасних ідей.

У руслі досліджуваної проблеми варті на увагу ще дві дисертаційні праці слухачів Київської духовної академії — І. Рождественського²¹ та Ф. Кульчицького²².

Ф. Кульчицький показав складність, часом роздвоєність вдачі імператора Олександра I, пов'язаного з масонством. У пошуках універсального християнства монарх показав своє нерозуміння національного характеру православ'я, водночас відобразивши поверхове знайомство російської духовної еліти з європейською філософією XVIII ст.

Ф. Кульчицький не ототожнював масонство з релігійним містицизмом. На його думку, масонство «на перший план висувало розкриття таємниць природи, теософію, вищу мудрість», містицизм же базувався на «релігії внутрішнього слова, безпосередньому єднанні з Богом, а участь розуму зводив нанівець». Масонство, яке проголосило своїми ідеалами братерство, рівність, любов до ближнього, благодійність й просвітництво, у своїй суті є космополітичним інститутом. Дослідник відстоював думку, що воно нібито виявляло цілковиту індиферентність до політики, він залишив поза увагою той незаперечний факт, що масонські ложі викохали декабристів.

Докладніше питання розвитку російського містицизму за царювання Олександра I висвітлив І. Рождественський. Він, зокрема, простежив генетичний зв'язок олександрівського містицизму з містикією доби Катерини II, приділивши чільну увагу місцю Новікова та його гуртка в історії російського масонства, розглянув погляди містиків на християнство та інші релігії (язичеську, іудейську тощо), проаналізував відношення між догматичним богослов'ям у православ'ї та містикією. Однією з причин поширення в Росії містичного масонства дослідник назвав розчарування суспільства в одержавленій церкві, занепад останньої та неминучий наслідок цього — кризу духовності в суспільстві. Дискомфорт «видимого храму» породжував бажання будувати більш пристойний «невидимий храм» — храм душі людської, і ці духовні пошуки вели багатьох в лоно масонства. І. Рождественський зазначив, що масонство успішно заповнювало духовний вакуум, адже воно проповідувало «високі релігійно-філософські принципи: єднання всіх людей задля спільної братерської праці кожного над самим собою, над своїм самовдосконаленням».

Таким чином, дисертаційні праці Ф. Кульчицького та і. Роджественсько-го поглибили розуміння духовного життя в Росії першої чверті XIX ст. — до-би процвітання містичних течій і масонських лож.

Певним внеском у вивчення історії російського та українського масо-нства XVIII — першої чверті XIX ст. стали дисертаційні праці і. Бартовсько-го²³, М. Гусева²⁴ та Л. Золотницького²⁵. Ці автори проаналізували боротьбу з вільнодумством, що її здійснювала православна церква в своїй про-повідницькій діяльності. І. Бартовський позитивно оцінив наслідки петровських реформ для історичного розвитку Росії: «Погляди і переконання російського суспільства відтоді стали значною мірою залежати від духовного самопочут-тя Європи, предмета її хвилювань, її інтелектуальної ходи...». Прорубавши «вікно в Європу», Петро I цим пересадив на російський ґрунт і масонство. М. Гусев вважав, що реформи Петра I розкололи Росію на два протилежні табори: соціальну еліту та простий люд. Елітний прошарок населення тяжів до Заходу й, зрештою, став напівросійським, народні ж маси мріяли про по-вернення допетровських порядків й намагалися протистояти новим ввіянням. Післяпетровська Росія здавалася цьому автору похмурою й непривабливою, її духовність — ущербною. Особливо важкі наслідки для духовного життя країни принесли церковні реформи Катерини II. Російський люд відтоді став відвертатися від божих храмів, що було на користь масонству, адже боро-тися з ним поза церквою стало важко і небезпечно.

Таким чином, історії масонства слухачі Київської духовної академії приділяли наприкінці XIX — на початку XX ст. чільну увагу, причому проде-монстрували різні підходи до її висвітлення. Вони цікавилися, головне, світоглядними основами масонства, намагалися з'ясувати причини поширен-ня в Росії масонського руху в XVIII — першій чверті XIX ст. (у 1822 та 1826 рр. царськими указами масонські організації в Росії були заборонені). У дисертаційних працях цих церковних авторів простежується бажання неу-переджено висвітлити масонську біографію Росії, не піддавати її огульному осуду. Дослідники генетично пов'язували поширення масонства в країні з розвитком релігійно-філософської та громадсько-політичної думки, зроста-ючою кризою одержавленої православної церкви. В проаналізованих нами дисертаційних працях переконливо показано, що російське масонство слу-жило своєрідним відображенням суспільних процесів і не було чужим тілом у суспільному організмі країни.

¹ Х о л л М. П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической, розенкрейцерской, символической философии. — М., 1994. — С. 270—275, 675—677; Г е к е р т о р н Ч. Тайные общества всех веков и всех стран. — Ташкент, 1994. — С. 131.

² П е ч н и к о в Б. А. «Рыцари церкви»: кто они? — М., 1991. — С. 218 та ін.

³ Вольтер и масоны // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. Год XIV. — 1903. — № 5. — С. 746—748.

⁴ Р я б и н и н И. Польское масонство У/ Масонство в е с т н и к о м н а с л е д с т в е М. В 2 т. — М., 1991. — Т. 2. — С. 227—228.

⁵ Франк-масонство Густава Готера // Богословский вестник. — 1913. — Т. 2. — С. 256—257.

⁶ Х а с е Л. Еще раз о масонстве в России начала XX века // Вопросы истории. — 1990. — № 1. — С. 25 та ін.

⁷ С о л о в ь е в О. Ф. Масонство в России // Вопросы истории. — 1988. — № 10. — С. 3—23; С т а р ц е в В. И. Российские масоны XX века // Вопросы истории. — 1989. — № 6. — С. 33—50; А в р е х А. Я. Масоны и революция. — М., 1990. — 350 с.

⁸ ЦДДА України, Ф- 274, оп. 5, спр. 9, арк. 12.

⁹ До речі, нинішні масони декларують свою непричетність до великої політики й офіційної релігії. Так, у «Ліхтенауерській заяві» масонів (1970 р.) говориться: «Схиляючись перед Великим Архітектором Всесвіту (так масони іменують Бога. — Авт.), ми заявляємо: масони не мають загального уявлення про Бога, бо масонство не є релігією. Масонство домагається високоморального життя без слідування догматам, бо цього можна досягти з допомогою символів і ритуалів. Масони діють у братерському єднанні... вітають принципи совісті, віри, свободи віросповідання. Закони Великих Лож забороняють ложам втручатися в політичні та релігійні суперечки» (П е ч н и к о в Б. А. «Рыцари церкви»: кто они? — С. 238—239).

¹⁰ Київська духовна академія виникла в 1819 р. внаслідок реформи системи духовної освіти. Вона відразу стала важливим центром поширення православ'я. В її стінах викладали й писали свої змістовні праці з церковної історії Росії М. І. Петров, С. Т. Голубев, І. І. Малишевський, Ф. І. Тітов, М. Е. Поенов та ін.

^{1 1} П р о т о п о п о в Г. Опыты историко-статистического обозрения мистических сект в России // ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут рукописів. Дис. 649.

^{1 2} М е л і к і н П. Русское масонство XVIII в, в отношении к церкви // Там же. Дис. 572.

^в В а с и л ь е в . Общий очерк истории масонства в России // Там же. Дис. 343.

^н Хибними, зокрема, видаються твердження П. Мелікіна про те, що суспільне життя петровської Росії нібито копіювало західноєвропейські суспільні норми. Схожість їх суто зовнішня, адже всередині суспільства відбувалася запекла боротьба старого з новим (мали місце спроби відновити патріархат, старі форми керівництва державою тощо), до того ж, неоднозначним був і вплив на російське суспільство з боку Заходу. Безпорадність церкви у протистоянні наступу масонства не можна пояснювати, як це зробив П. Мелікін, лише її бездіяльністю: масонами здебільшого були впливові аристократи, які, крім усього, користувалися підтримкою владних структур.

^б Засновником ордена розенкрейцерів вважається І. В. Андре — автор найпоширенішої легенди про розенкрейцерство, яка датується 1614 р. У цій легенді йдеться про лицаря Розенкрейця, який у XIV—XV ст, багато подорожував по Сходу, побувавши в Сирії, Єгипті, Іспанії. Повернувшись до Німеччини, цей прочанин заснував там «братство Розенкрейця», члени якого зобов'язувалися жити за Мойсеевим законом й оберігати таємничі знання, відомі Мойсею та Соломону.

^м Ч у м а е в с к и й М. Отражение идей западноевропейского вольнодумства в произведениях светских писателей екатерининского времени // ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Дис. 1560.

⁷ До речі, Вольтером, який на схилі свого життя став масоном, захоплювалася цариця Катерина II, його було обрано членом Російської Академії наук.

^{1 8} Г а д з и н с к и й Я. Жозеф де Местр в России // ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Дис.401.

¹⁹ Орден ілюмінатів заснував у 1776 р. в Німеччині професор Інгольштадтського університету Адам Вейсгаупт.

²⁰ Мартінізм — містичне масонство, його назва походить від імен його засновника Мартінеса Паскаліса та реформатора — маркіза Сен-Мартена (друга половина XVIII ст.).

²¹ Р о ж д е с т в е н с к и й І. Русский мистицизм эпохи Александра I в отношении к христианской религии и нравственности // ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Дис. 2107.

К у л ь ч и ц к и й Ф. Император Александр I как религиозно-нравственная личность // Там же. Дис. 2340.

^{2 3} Б а р т о в с к и й І. Полемика против вольнодумства в русской церковной проповеди Екатерининского века // ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. Дис. 1477.

²⁴ Г у с е в • М. Русская церковь в годы царствования Екатерины II // Там же. Дис. 1574.

З о л о т н и ц к и й Л. Борьба русской церковной проповеди с вольнодумством в век Екатерины II // Там же. Дис. 1688.